

Концентрациони логори у Аустрији и Норвешкој у Другом светском рату (са освртом на интерниране Топличане)

Дарко Жарић

DOI: 10.7251/TDG0115132Z

УДК 343.819.5(=163.41)(481)(436)

Виши кустос, историчар, Народни музеј Топлице у Прокупљу;
darkomuzej@gmail.com

Апстракт: У раду су описани нацистички логори у Норвешкој и логор Маутхаузен, боравак и начин смрти логораша; наведени су, по први пут, статистички подаци о страдалим Топличанима у тим логорима и др. Нарочито је истакнуто да логораша нису само служили за убијање од стране нациста, већ и за стварање вишка вредности тј. за зараду нацистичком режиму. Рад је настао првенствено на основу примарних извора, односно необјављених рукописа логораша и њихових записаних сећања и предатих докумената који се чувају у Народном музеју Топлице у Прокупљу. У раду су коришћени и подаци из новинских чланака као и литературе која је објављена пре тридесетак година.

Кључне ријечи: Топлица, Маутхаузен, Норвешка, логораша, логори, интернирци, нацисти, убијени.

Увод

Мучења, начин убијања под нацистичким режимом, у свим њиховим логорима је био исти. *Vernichtungslager* (логор за истребљење) или *das Lager der Vernichtung* (логор за уништење) – да, тако су нацисти звали своје логоре, а њихова првенствена сврха је била геноцид над одређеном популацијом. Сваки логор је имао своју намену. Логори у Србији служили су за уништење нацистичких противника – партизана и четника. Логори у Хрватској и Босни и Херцеговини служили су за уништење српског народа преко Дрине. Логори на истоку Европе за уништење Руса и Белоруса. Логор Аушвиц и њему слични за уништење Јевреја. И тако даље. Али, они су до смрти

морали и да раде да би пре смрти од њих нацисти имали корист. Један податак повезује све те логоре – у њима су, у огромној већини од 11 милиона мртвих, страдали: Јевреји, Роми, Словени и противници нациста. Мржња је водила те људе да почине такве злочине. Мржња усташа убијала је Србе у Јасеновцу, мржња нациста убијала је Србе у Маутхаузену и у логорима у Норвешкој. Срби су требали после евентуалне нацистичке победе у Другом светском рату, да нестану у нацистичком новом светском поретку. Да остваре тај циљ, успешно су им служиле њихове слуге. Најјевносније слуге у вршењу истребљења Срба у НДХ биле су усташе. У политичким логорима у Аустрији и Норвешкој међу тим слугама које су им помагале било је и Аустријанаца и Норвежана.

„Нисмо ратни заробљеници, ни цивилни робијаши. Постали смо хефтлинзи – бесправна лица, бројеви. Сподобе без икаквих права“, написао је у својој књизи Драгољуб Х. Поповић, логораш из логора Матхаузен, рођен у Прокупљу. Да, за немачке војнике они су били само бројеви и ништа више. За њих они нису били људи са именом и презименом. Само бројеви, бројеви који треба да раде и да умру.

До пре годину и по дана Драгољуб је био у животу, слушали смо његове кратке приче из логора Маутхаузен, које је ретко и причао. Приче о мучењу, патњи и смрти! Ове приче он је временом избацио из свог сећања, али ми не смемо. Не смемо, због милиона оних који су убијени у логорима. Прогон, патње и смрт логораша најбоље су могли да опишу они који су били тамо, као што је то Драгољуб Х. Поповић описао у својој књизи „Од Топлице до пакла нацистичког концентрационог логора Маутхаузен“. Живот логораша у овим логорима кретао се на ивици живота и смрти. Немачки нацисти више су ценили животиње, јер њих су и хранили, а логорашима су давали само онолико колико им треба да постепено умру радећи за њих. Умирало их је на стотине сваког дана. Један нацистички шеф страже рекао је једном норвешком нацисти за депортирце: „Има две врсте људи – људских индивидуа. Ми смо људи, а заробљеници су животиње и према њима се мора поступати сходно томе“. То је био званичан став тадашње немачке владе за све логораше.

Зашто само Маутхаузен и логори у Норвешкој? Зато што је огромна већина Топличана интернирана из логора Црвени крст у

Нишу у логоре на Бањици и Сајмишту, а одатле у наведене логоре. Број људи из Топлице послатих у друге логоре је занемарљив.

Писаних докумената је остало мало, осим сећања (изјава) бивших депортираца које су историчари Народног музеја Топлице записивали током педесетих и шездесетих година. Обрадити и систематизовати сећања било је доста тешко. Бивши депортирци износили су своја сећања која је неко други записивао. Рукописи и сећања морали су да се обраде, а да се не погреша, јер се негде сећања логораша нису поклапала.

Концентрациони или сабирни логори

Концентрациони или сабирни логор је врста затвора у којем се налазе затвореници у притвору, најчешће без појединачног судског процеса, а који је створен за припаднике појединих етничких или религијских група, политичке противнике, цивиле или било коју групу људи.

Први логор створен је на Куби за време 3. кубанског рата за независност (1895–1898) по наредби шпанског гувернера Валеријана Вејлера. У Првом светском рату такве логоре су имали Аустроугарска и Бугарска. У СССР-у су стварани радни логори за политичке затворенике. Пре почетка Другог светског рата на иницијативу председника пруске владе и шефа пруске тајне полиције Хермана Геринга формиран су казнено-радни логори Дахау, Маутхаузен, Бухенвалд, Равенсбрик, Флосенбург, а од 1936. године власт над логорима је преузео рајхфирер СС група Хајнрих Химлер. Укупан број логора, њихових испостава, гета, радних логора у Немачкој и окупираним земљама од стране сила Осовине износио је око 2000. Већину логора основао је „Уред Б“, чије је седиште било у Берлину, а налазио се под непосредном командом Химлера. Први логор основан је одмах после одлуке немачког канцелара Паула фон Хинденбурга, донете јануара 1933. године, да мандат за састав нове владе повери Адолфу Хитлеру, тј. после изјаве Хајнриха Химлера од 21. 3. 1933. године, да ће сутрадан, у среду 22.3, отворити логор за политичке затворенике у *околини Дахауа*. На крају рата Химлер је послао сличан допис свим командантима логора и команданту свих логора, генералу Похлу: „Предаја логора не долази у обзир. Логор сместа евакуисати. Ниједан логораш не сме доћи жив у непријатељске руке. Логораша из Бухеналда поступали су сурово са становништвом.“

Затвореници су радили у логорима као робови у ратној индустрији, а на многима су вршени медицински експерименти. Болесне, немоћне и неспособне логораше убијали су у гасним комо-рама, крематоријумима, метком и другим начинима. Убијенима су вађени златни зуби, женска коса је коришћена у индустрији.

У Другом светском рату, по подацима који су изнети у току Нирнбершког процеса, у концентрационим логорима било је заточено преко 19 милиона заточеника. У логорима је, по неким прорачунима, страдало око 11 милиона логораша (од тога шест милиона Јевреја).

Живот логораша подразумевао је: неограничено радно време (практиковало се дванаестосатно), 150 до 250 г хлеба дневно са супом од репе и кавом (углавном кувана вода), логораша би издржали од три до девет месеци, и на крају, дневни приход од рада био је шест марака, расходи за храну 0,60 марака, за одећу и остало 0,10 марака, па је зарада по логорашу била 5,30 марака, а за логорашки радни век - 1.431 марака.

Концентрациони логор Маутхаузен: логор за политичке затворенике

„У Маутхаузен се улази на широка врата а једино се може изаћи кроз камин крематоријума“, напсао је командант логора Франц Цирајс.

Логор је основан у лето 1938. године, непосредно после припајања тј. аншлуса Аустрије, као спољна команда логора Дахау, поред градића Маутхаузен у покрајини Обердонау. Логор се налазио 22 км јужно од града Линца у горњој Аустрији, поред Дунава. За команданта логора постављен је Франц Цирајс, СС штандартенфирер из Минхена, 17. 2. 1939. године, и већ марта те године почели су да долазе први логораша.

Кроз пакао логора, од марта 1939. до 5. маја 1945. године, прошло је 335.000 логораша.

Затвореници из логора на Бањици камионима (по 50 људи је стајало у њима) су пребацивани до железничке станице у Топчидеру, а одатле су ишли даље у сточним вагонима ка Аустрији. Вагони су били пуни људи, толико да нису могли ноге да опруже, загушљиви, а на један крај вагона стављена је кибла за вршење нужде. Воде нису добијали па су старији људи падали у несвест, а неки су током

путовања и умирали. Ова композиција је преко Винковаца, Осијека и Мађарске долазила до Аустрије. После пута, који је трајао 24 сата, воз је стајао у Вијаноштату, где су логорашима давали мало воде и вруће супе. После стајања у Бечу долазили су на малу железничку станицу Маутхаузен, одакле су уз пратњу СС-оваца и њихових паса, а уз псовке и пљувања грађана који су стајали на тротоарима улица, после 5 км долазили до логора Маутхаузен. Налазио се на једној висоравни близу ушћа реке Енса која се улива у Дунав, опкољен четинарским шумама.

Логор је био опасан великим масовним зидовима, а изнад њих биле су уграђене бодљикаве жице са електричном струјом високог напона.

По доласку у логор људи су били голи постројени, десно од капије, а сваког су СС-овци загледали да ли има златне зубе или прстен на руци. После туширања у купатилу били су премазивани лизолом ради дезинфекције и добијали су одела као пиџаме, а били су и ошишани по средини штрафтом ширине 4 до 5 см. Са леве стране капута и на десној ногавици панталона исписан је редни број логораша, под којим се води и одазива на „апел плацу“. Испред броја у троуглу било је утиснуто прво слово земље из које потиче а стављањем црвене винкле испред броја означавали су комунисте. Зеленом винклом означавали су криминалце, а црном винклом црноберзијанце. До 1943. године тетовирали су број на руци, а после, због масовног прилива, то је занемарено, те су на плехчићу утискивали бројке и жицом постављали око руке. Спавали су на троспратним креветима по троје или четворо у једном кревету.

Логораша су радили у каменолому где су се, носећи камен на леђима, пењали и силазили уз 186 степеника. На овим степеницама страдало је око 10.000 логораша. Овај „крвави пут“ био је ограђен жицама и стражарским кулама. На логораша који би застао стражар је био дужан да пуца. Кажњена група носила је камен у самару.

Живот логораша у Маутхаузену:¹

- логораша су спавали по троје у кревету,
- устајање логораша било је у 4 часова лети и 5,15 часова зими,

¹ Народни музеј Топлице, збирка Други светски рат, Ђорђевић Раде Балонче, Необјављен рукопис „Пакао Маутхаузен 1944-1945. године - записи у конц-логору Гузен два“, фасцикла Ћ 2.

- доручак је био у 5 часова,
- пребројавање логораша било је у 5,15 часова,
- у 5,30 часова полазило се на рад,
- логораша су радили од 6 до 18 часова, са паузом за ручак од 12 до 13 часова,
- сви су морали у кревет у 21 час.

Јело се стојећи, без кашике. Свакодневна исхрана била је: за доручак $\frac{1}{4}$ литре црне кафе, ручак $\frac{3}{4}$ литре тиквене супе са 3-4 парчета кромпира, а за вечеру 250 грама црног хлеба, 25 грама кобасице и $\frac{1}{2}$ литре кнор супе. Недељом су за вечеру имали 250 грама црног хлеба, 25 грама маргарина и једну супену кашику мармеладе.

Брице су сваке недеље морале да брију логораше, направе шрафту на глави, а то је некада трајало до 24 часа ноћу, у зависности од тога када ћеш доћи на ред.

На спавању су логораша морали да омотају одело и у њега су стављали ципеле са дрвеним ђоном и уместо јастука га стављали испод главе. Покривали су се ћебадима која су била пуна вашију.

Логораша који су били у „Камери“ тј. великом логорашком складишту одеће и обуће, уз коју је била кројачка и обућарска радионица за крпљење и поправку одеће и обуће логораша, имали су велике шансе да преживе јер су радили посао у топлом и без много малтетирања.

Кад се вршила дезинфекција, логораша су морали голи по целу ноћ да чекају у једној просторији да добију дезинфикована одела. Тада су добијали и неке инјекције, премазивани су и неком течносту, после које је настајала хладноћа, дрхтање и температура. Од овог „дезинфиковања“ и „давања инјекције“ многи су почели да оболевају и умиру. Ујутру су морали на рад.

Задах изгорелих лешева из огромних димњака крематоријума ширио се логором.

Капои, лагерелтестери били су људи који су радили у логорском персоналу са великим овлашћењима од СС-оваца. Углавном су били криминалци који су чак сексуално искоришћавали дечаке који су им уређивали и чистили просторије.

Први логор је имао 20 барака (од 1 до 20):

- 1. и 2. барака - лагер управа

- 3. и 4. барака - криминалци
- 5. барака - пола амбуланта, а пола Јевреји
- 6. барака - интернационална
- 7. и 8. барака - Пољаци
- 9. и 10. барака - Аустријанци, Немци, Чехословаци, политички кривци
- 11. барака - деца
- 12. барака - Шпанци
- 13, 14. и 15. барака - Југословени, Руси, Французи, Италијани
- 16-20. барака - карантин за новопридошле.

Други логор имао је четири бараке (од 21. до 24); направљен је 1943. године.

Трећи логор имао је осам барака (од 25. до 32); провизоран - без воде и клозета. У њему је за кратко време, 1944. године, страдало око 3.000 логораша.

Табела 1. Филијале логора Маутхаузен

Р. бр.	Назив филијале	Број логораша	Р. бр.	Назив филијале	Број логораша
1.	Gusen 1, 2 и 3 (каменолом, ратна индустрија, циглана)	10-20.000	16.	Wien-jedlese	400
2.	Melk (подземни тунели, високе бране)	4.000	17.	Wien - hinterbruhl	800
3.	Ebensee (градња подземних тунела за потребе ратне индустрије)	10.000	18.	Lenzing	600
4.	Linz 1, 2 и 3	7.000	19.	St. Agyd	400
5.	Steyz	4.000	20.	Dippoldsau	600
6.	Saurerwerke Wien	1.500	21.	Eisenerz	500
7.	Junkerswerke	2.000	22.	St. Lamrecht	20

	Wien				
8.	Wr. Neustadt	1.000	23.	Ternberg	200
9.	Wiener neudorf (авио-индустрија)	3.000	24.	Wels - gunskirchen	10.000
10.	Grosraming (изградња хидроцентралe)	800	25.	Moosbierbaum	60
11.	Nibelungen- werke	1.100	26.	Wien - schonbrunn	6
12.	Klagenfurt	90	27.	Attnang-Puchh- eim-Redl-Zipf	200
13.	Loibplas sud und nord	5.000	28.	Amstetten	4.000
14.	Schlier - Vocklabruck	1.500	29.	Hartheim (затвор код Линца)	Не знамо
15.	Peggau bei Graz	600		УКУПНО	79.376

Крај рата

При крају рата, немачки официри, стражари и капои-криминалци били су мобилисани за одбрану Берлина, осим једног стражара који је пре рата био комуниста, а уместо њих за стражаре су доведени стари и болесни Немци.

Убрзо је дозвољено да Французи, Холанђани, Белгијанци и Грци добијају пакете од Црвеног крста. Из логора су одведени Јевреји и свештеници.

Немци су 2. 5. 1945. године обуставили све радове. Дана 5. 5. 1945. године до логора долази америчка извидница у белом џипу и убрзо су се стражари предали. Логораши су тада убили Немце: капоа-стражара бившег комунисту, шефа кухиње, капоа Едмонда црноберзијанца, а било је још неколико мртвих стражара.

Командант логора Цирајс је после напуштања логора рањен и ухваћен од стране америчких војних јединица 23. 5. 1945. године. Логор су коначно ослободиле јединице америчке војске 7. 5. 1945. године.

Савезничка војска званично је предала логор Републици Аустрији 1947. године, а она је већ 1949. године установила Државни музеј у Маутхаузену. Средишњу музејску поставку отворио је 3. 5. 1970. године аустријски канцелар Бруно Крајски.

По повратку у Југославију бивши логораша су морали да остану седам дана у карантину у Суботици због проверавања и добијања пропуснице за повратак кући.

У логору Маутхаузен *страдало* је укупно **122.767** људи:²

Табела 2. Страдали у логору Маутхаузен

Држава	Број
СССР	32.180
Пољска	30.203
Мађарска	12.923
Југославија	12.870
Француска	8.203
Шпанија	6.502
Италија	5.750
Чехословачка	4.473
Грчка	3.700
Холандија	1.639
Немачка	1.500
Белгија	742
Аустрија	235
Норвешка	77
САД	34
Луксембург	19
Енглеска	17

Последњих дана априла 1945. године у логору је преостало у животу: **2.791 Југословен**, 15.803 Пољака, 15.581 Рус, 10.015 Мађара, 3.179 Француза, 2.263 Италијана, 2.184 Шпанаца, 1.150 Немаца, 1.312 Чехословака, 502 Аустријанаца, 191 Белгијанац, 90 Холанђана, 64 Луксембуржана, 23 Албанца, 23 Румуна, четири Енглеза, четири Арапина, три Индонежана, три Бугарина, три Турчина, два Кинеза, по један Американац, Канађанин, Египћанин, Норвежанин, Швајцарац и Грк.

² Поповић Х. Драгољуб, *Од Топлице до пакла нацистичког концентрационог логора Маутхаузен*, Графикс, Прокупље 2001, 162.

Табела 3. Број људи из Топлице у логору Маутхаузен

Општина	Број логораша
Прокупље	132
Блаце	50
Куршумлија	15
Житорађе	4
УКУПНО	201

Убијено је 114 логораша или 56,7%, а преживели су се вратили кући.

Нацистички концентрациони логори у Норвешкој

Норвешка је најдужа и најужа земља од свих европских земаља и чини северозападну границу Европе, а пружа се од 58⁰ до 71⁰ северне географске ширине, па је тако најсевернија земља света. Више од трећине земље лежи северно од Поларног круга.

У Другом светском рату (1939–1945), после окупације Норвешке 11.6.1940. године, због суделовања у борби ухапшено је око 35.000 Норвежана, од којих је неколико стотина убијено, а већи број је отпремљен у логоре у Немачкој, где је 1.400 умрло од глади и мучења. У Енглеској је формирана норвешка армија (око 15.000 људи) а морнарица ове војске превозила је робу савезницима. У потопљеном 661 норвешком броду (половина флоте) утопило се или погинуло око 4.000 норвешких морнара.³

У логорима у Норвешкој немачки окупатор је из југословенских логора (логор Сајмиште, логор Јасеновац, логор Градишка, логор на Бањици, логор на Црвеном крсту у Нишу, логор код Шапца) интернирао у логоре у Норвешкој **4.109 Југословена** са четири Пољака који су били ухапшени на територији Југославије. Од укупног броја депортираца било је око 60% млађих од 25 година.

Ослобођење у овим логорима дочекало је **1.500 Југословена**. Страдало је 57,7% (у логорима у северној Норвешкој 65,8%, а у средњој 24,9%).

³ Југославија-Норвешка, Југословенско-норвешко друштво - БИГЗ, Београд 1974, стр. 38, 40.

Процент смртности у појединим логорима био је: Бејсфјур (за само четири месеца) 89,4%, Карашок 78,5%, Усен 88,9%, Корген 51,8%, Ботн 70%.

Немачка је њихов рад искористила за градњу утврђења, база и путева према Финској. Интернирци су били смештени у дрвеним баракама, преко 50 њих у соби. Радили су и у каменоломима, на сечи шума, постављању далековода.

За Југословене, немачка војска испланирала је 23 логора, од Бергена на југу до Карашјока на северу. Интернирци из Југославије транспортовани су у три групе, после краћих задржавања у логорима Аустрије и Немачке, и преко луке Штетин бродовима у Норвешку.

Вршилац дужности команданта Југоистока генерал пионир Валтер Кунце доставио је 20.4.1942. године захтев војноуправном команданту Србије, генералу артиљерије Паулу Бадеру, да се 2.000 затвореника из концентрационих логора у Србији депортује у Норвешку, а у одговору Бадер⁴ обавештава да ће 25. 4. кренути предвиђена група од 1.711 логораша воденим путем из Београда у Норвешку на присилан рад. Ова група је транспортована на савско пристаниште, где су их чекала три путничка брода са мађарском посадом. У овој првој послатој групи интернираца за Норвешку превезени су на савско пристаниште.⁵

- 350 заточеника из логора на Црвеном крсту у Нишу и из лексовачког затвора (са подручја југоисточне Србије), који су пребачени у ноћи 23/24. априла 1942. године и возом су дошли тек 24. 4. па су преноћили у вагонима на железничкој станици, а у брод „Талин“ укрцани су наредног јутра, тј. 25. 4. 1942. године.

- 714 заточеника из логора на Бањици који су превезени у неколико аутобуса ујутру 24. 4. 1942. године, а углавном су укрцани на брод „Минерва“.

- 407 затвореника из логора у Шапцу,
- 220 из смедеревачко-паланачког затвора и
- 20 заточеника из окружног затвора у Зрењанину.

Из Београда, транспорт је кренуо 25. 4. 1942. године преко Аустрије и Немачке за Норвешку. У Беч транспорт долази 27. апри-

⁴ Ашковић Милорад, Маринковић Благоје, Петровић Љубомир, *У логорима у северној Норвешкој*, Српска књижевна задруга, Београд 1979, страна 5.

⁵ Исто, страна 9.

ла касно ноћу, а сутрадан ујутру депортирци су пребачени у француске железничке вагоне и превезени у град Медлинг, око 14 км југозападно од Беча. Из Медлинга су одведени у логоре Хајлингенкројц вест, Хајлингенкројц Зид, Аланд вест, Алад Зид, Ситендорф и Гисхибл у подбрђу Бечке шуме. У овим логорима остали су десетак дана. Већ 8. маја око 1.550 депортираца спроведено је до железничке станице у Медлингу, одакле су теретним вагонима пребачени у околину Штаргарда у Померанији. Остатак од око 160 депортираца задржан је за одржавање логора, за рад у околини Беча или у самом граду. Ујутру 11. маја депортирци из Штаргарда спроведени су у логоре Пипшток, Нојешеневалд, Беверинген, Задебелберг, Клајн Вахлин, Алтдамеро и Фосберг. Из ових логора, мање групе заточеника тридесетак дана су радили пољске радове код велепоседника. Једино су имали обавезну јутарњу гимнастику али са слабијом храном него у логорима код Беча.

У првој групи 8. јуна 1942. године пребачени су депортирци из логора Пипшток до железничке станице Вангерин, а одатле возом до Штетина (60 км удаљен од Балтичког мора, данас пољски Шчећин) где су дошли у зору 9. јуна. Приближно у исто доба долазе и возови из других логора. Од Штетина у северној Немачкој до Норвешке интернирци су превезени са три брода: „Gotta“, „Sabina Novald“ и „Kerpklein“.

Пре искрцавања на обалу, на бродовима је страдало укупно **42 логораша** из Југославије:

- на броду пре приспећа у Нарвик страдало је шест непознатих логораша;
- у Бергену је страдало 30 логораша, а у Тромзеу још четири логораша;
- на броду од Штетина до Трондхејму – један интернирац;
- у возу од Трондхејма до Мо и Ране – један интернирац.

По овим подацима, у Норвешку је доведен **2.601 депортирац из Југославије**. Из прве групе, која је кренула 25. 4, од 1.711 депортирца, у околини Беча је остало 160, а у Померанији око 70. Међутим, у мају месецу из Београда је кренула додатна група од 1.120 депортираца, која им се прикључила.

Друга група од 856 Југословена стигла је 1. октобра 1942. године бродом „Deutschland“ у Норвешку. По доласку, распоређени

су у три логора у средњој Норвешкој и четири логора у северној Норвешкој.

Трећа група од око 500 Југословена стигла је априла 1943. године бродом „Vremmen“ у Норвешку. Из ове групе депортирци су распоређени у два логора у северној Норвешкој (400 логораша) и један логор у средњој Норвешкој (100 логораша).

Логори

Југословени су били распоређени у *логорима које су сами направили*, а немачке власти су само одређивали локације. Логори су били грађени у виду *квадрата или правоугаоника*, на сваком углу је саграђена висока осматрачница за немачке стражаре, који су имали по један пушкомитраљез „зорку“, а у кругу логора подизане су дрвене бараке за становање логораша, у које је стајало и до 90 логораша. У баракама су подигнути дрвени кревети у два, три и четири реда. У овим „креветима“ лежали су на даскама, струготинама дрвета, а у бољим приликама имали су маховину или морску траву. *Ватра није ложена*. Близу барака подизани су клозети, амбуланта, радионице, кухиња и логорски затвор. Испод логора на јарболу била је немачка застава са кукастим крстом. Ван круга поред бодљикаве жице биле су бараке за немачке стражаре и њиховог команданта.

Логораша су били смештени у следећим логорима:

— **Берген у јужној Норвешкој**, који је основан јуна 1942. године на периферији града Бергена био је *пролазни логор* за 920 интернираца. Мања група логораша радила је у каменолому, а логор је расформиран већ јула 1942. године. У овом логору стрељано је 27 логораша, а остали су депортовани у логоре Ботн и Карасјок у северној Норвешкој.

— **У средњој Норвешкој** - логоре су држали припадници организације ТОТ. У ове логоре одведен је 841 Југословен, а од тог броја страдало је у: Стенвикхолму - три, Троли - девет, Ротволу - 13, Ховдеу - један, Ерланду 65, Древјамуену - шест, Ејзану - 90, Фалстату - 84 депортираца. После ослобођења вратило кући се 846 логораша из логора код Трондхејма у средњој Норвешкој (Ејзан, Ротвол, Персаунеу).

• **Логор Ерландет**, основан је 1. 10. 1942. године на полуострву Ерландет, 80 км западно до Трондхајма са 156 интернираца који су радили на изградњи утврђења и бункера. У новембру 1942.

пребачено је у овај логор око 100 логораша из логора Стенвикхолм и Троле. Сматран је за централни логор за средњу Норвешку па је некад бројао и 500 људи јер су у овај логор пребацивани логораша из других логора. До априла 1943. године логор су држали припадници организације ТОТ, а после јединице Вермахта. До расформирања логора крајем априла 1945. године, из логора је побегло 20 логораша, а 30 је убијено при покушају бекства. У овом логору страдало је 65 логораша док је преживели пребачени у логор Персаунет на самој периферији града Трондхајм.

• **Логор Troll** основан је у непосредној близини града Трондхајма октобра 1942. године, са 320 логораша који су радили на изградњи обалских утврђења. Логор је расформиран априла 1943. године. По расформирању, већи број логораша пребачен је у логор Ерландет, а мањи у болеснички логор Ејзанд.

• **Логора Steinvikholm** формиран је 45 км сјеверозападно од Трондхајма, почетком октобра 1942. године, са 200 интернираца који су радили на изградњи утврђења. До расформирања, 24.11.1942. године, умро је један и убијен један логораш, док су преостали логораша пребачени у логор Ерландет.

• **Логор Persaune** основан је крајем априла 1945. године на периферији града Трондхајма, са око 500 логораша пребачених највише из логора Ерландет. У овом логору страдало је 12 логораша. Логор је ослобођен 7. маја 1945. године.

• **Логор Hovde** основан је јануара 1944. године у месту Ховде на јужној обали полуострва Ерландет код Трондхајма, са 140 логораша из логора Бретинг и Хаселвик, који су радили на изградњи утврђења, путева и аеродрома. Логор је расформиран априла 1945. године, када је око 130 логораша пребачено у логор Ротвол.

У Трондхајму су логораша градили канализацију и водовод, трамвајску пругу, постављали су коцку и бетон на улицама, а код града на обали фјорда изградили су писту и хангаре за хидроавионе, склоништа за војску, складишта - цистерне за нафту и бензин. Логораша су саградили комплетан пут и железничку пругу Трондхајм-Нарвик.

• **Логор Breting** формиран је јула 1943. на каменом вису на морској обали, у Трондхајмском фјорду, са 65 логораша који су радили на изградњи обалских утврђења. После расформирања, јануара

1944. године, десет логораша је пребачено у логор Ејзанд, а остали у логор Ховде.

• **Логор Haselvik** основан је на око 10 км од Бретинга, јула 1943. године, са 100 логораша који су радили на изградњи обалских утврђења. После расформирања логора преживели су пребачени у логор Ховде.

• **Логор Rotvol** основан је априла 1945. године на периферији града Трондхајма. У овај логор пребачено је 150 логораша који су преживели у логору Ејзанд, а у логору Rotvol страдало њих осам.

• **Логор Oysand (Ејзанд)**, основан је априла 1943. године, на 20 км од Трондхајма, као логорска болница за све логоре у Норвешкој. Логор је расформиран јуна 1945. године, када су се сви преживели логораша сакупили у сабирно место Мелхус. У овом логору страдало је 88 логораша.

Известан број логораша боравио је у одвојеним одељењима болнице у Лилихамеру и Мирвану (средња Норвешка).

— **Тринаест логора у северној Норвешкој:** У овим логорима стражари су били припадници СС јединица, а у њих је доведено 3.272 Југословена, од којих је страдало у: Бејсфјур - 742, Карашоку - 119 (један је умро на путу од Карасјока до Усена), Усену - 425, Коргену - 201, Ботну - 355, у Крокстрану и Бјелонесу - 24, у Поусу - три, на Илвингену - два, на Поларном кругу - пет. Из логора на Поларном кругу кући се вратило 784 логораша.

• **Логор Корген** удаљен је 2 км од истоимене варошице. Из саме варошице скоро да нема ко није помагао логорашима. Логор је основан 24.6.1942. године, са око 400 логораша, који су радили на изградњи пута Корген-Озен (познатији као „Крвави пут“). Средином децембра 1942. године допуњен је са још 70 логораша из логора Бајсфјорд, па је тада у логору било 274 логораша. Током 1943. године у овај логор су пребачени логораша из логора Крокстранд, Озен, Карасјок и једна група из Немачке. Из логора је побегло 13 логораша. Логор је расформиран маја 1944. године. У овом логору било је преко 1.500 Југословена, а страдало је преко 1.000 логораша. На овом месту је после рата снимљен филм „Крвави пут“, по сценарију норвешког књижевника Sigurda Evenсmoa.⁶

⁶ Илић Никола, *Јужноморавци у немачким логорима у Норвешкој (1942-1945)*, Лесковачки зборник, бр. 8, 1968. године, страна 248.

- **Логор Beisfjord** удаљен је 12 км од града Нарвика, који лежи на полуострву, сасвим увучен у Ofotfjord. Основан је 26.6.1942. године са 894 интернираца (шест је умрло на путу). Радило се на сечи шуме, у каменоломима и на постављању далековода. Од 18.7. до 18.8.1942. логораша су били на планини Бјорнефјеле (каменита и мочварна „пустиња“ удаљена 250 км од Нарвика). Логор је расформиран октобра 1942. године, а преживело је само 152 логораша који су пребачени у логоре Корген (70 људи) и Озен.

- **Логор Osen (село Knutli)**, 20 км удаљен од општинског центра Елсфјорд и Коргена. Логор је основан јуна 1942. године, са 396 интернирца, који су радили на изградњи пута Озен-Корген („Крвави пут“). Командант логора био је СС мајор Долп, велики тиранин и мучитељ. Октобра 1942. у логор је пребачено 82 логораша из логора Бајсфјорд, а јануара 1943. и група из Коргена и Карасјока. Када је логор априла 1943. од СС-а преузела немачка војска, они су већ следећи месец логор расформирали, а 20 преживелих логораша пребацили у логор Корген.

- **Логор Bjellanes**, налазио се у истоименом селу, недалеко од града Мо (данашња општина Мо и Рана) који називају „град под Поларним кругом“. Град Мо удаљен је 10 км ваздушном линијом од Поларног круга и 40 км од шведске границе. У овом логору било је смештено 117 логораша који су радили на поправци пута, у каменолому и на сечи шуме. Логор је расформиран средином 1943. године, а преживелих 110 логораша пребачено је у логор Корген.

- **Логор Krokstrand** је пролазни логор, који се налазио на око 50 км јужно од Поларног круга. Логор је формиран октобра 1942. године, са 129 логораша, који су привремено овде смештени, а за стално у логору Ботн. Логор је расформиран фебруара 1943. године, а преживелих 117 логораша пребачени су у логор Бјелонез.

- **Логор Karasjok** или „Бели пакао“ налазио се у Лапонији, 18 км од финске границе и 80 км од Хамерфеста, најсевернијег града у Европи. Основан је 25.7.1942. године, када је доведено 377 Југословена (23 је стрељано на путу, у месту Тромзе), који су градили пут Нарвик-Адјек, који пролази кроз опасне кањоне према крајњем северу Скандинавије. Логор је расформиран 14.12.1942. године, а

преживели, њих 110, пребачени су у логор Озен. У овом логору страдало је око 500 Југословена.⁷

• **Логор Polarkreis (Поларни круг)**, налазио се на Салт-планини, у центру тзв. поларног појаса, удаљен само 1 км од „поларциркела“ – камена који означава средину појаса. Логор је формиран септембра 1944. године, са 684 логораша. У логор касније долази још 150 логораша из логора у средњој Норвешкој. На овом месту логораша су градили пут и пругу да би се тим путем извукле поражене немачке групе из СССР-а преко Финске за Норвешку. На Поларном кругу је вечити снег и лед, температура зими достиже и до -50 степени Целзијуса. У кругу од 10 км око Поларног круга нема никакве вегетације, нема насеља, а има једино ирваса, лисица и других поларних животиња. Логораша су морали свако јутро да на градилишту и у логору очисте снег, којег за једну ноћ падне по неколико метара. До 5. маја 1945. године стрељани су и убијани логораша, а присилни рад се одвијао до 9. маја. Слободу је тек 9. маја 1945. године дочекало 820 логораша из Југославије и СССР-а.

• **Логор Botn**, удаљен 7 км од варошице Рогнан, на око 200 метара од језера које је било велико око 700 м², близу фјорда. Основан је јула 1942. године, са 463 интернираца, а радили су на изградњи пута Рогнан-Боде. Логораша су радили у каменолому, пресећали пут кроз кањоне, градили утврђења и др. Код града су изградили војни аеродром. Сваке недеље послеподне, по наређењу стражара, логораша су морали да се купају у језеру, где су на пролеће и јесен пробијали рупу у леду на температури до -20 степени да би се купали. Након купања логораша су терани да трче око барака ради „загревања“, а често су морали да иду у каменолом, удаљен на око 300 метара, и да носе камен на леђима до логора. После сваког купања 7-10 логораша умирало је од хладноће. Логор су држале СС јединице до априла 1943. године, а тада је бројно стање у логору било само 138 логораша. Априла 1943. долази нова група Југословена и логор је допуњен са 350 људи. Логор је расформиран јуна 1944. године, када је остало 388 интернираца, који су у већини пребачени у логор Потус, код Рогнана, а њих око 15 у логор Ејзанд

⁷ Илић Никола, *Јужноморавци у немачким логорима у Норвешкој (1942-1945)*, Лесковачки зборник, бр. 8, 1968. године, страна 247.

(био је организован као логорска болница). Из овог логора побегло је око 20 логораша, а у њему је страдало око 700 Југословена.⁸

• **Логор Potus**, основан тек маја 1944. године, на око 20 км од Рогнана, у Солдалу, са 710 интернираца из логора Карасјок, Бајсфјорд, Корген, Ботн и Крокстранд, који су радили на изградњи железничке пруге. Логор је расформиран септембра 1944. године, а преживелих 685 логораша пребачено је у логор на Поларном кругу. Из логора је побегло 15 логораша.

• **Логор Sandnesjoen**, налазио се на острву Сандносјен на периферији варошице Сандносјен, који је највећи саобраћајни чвор између Трондхајма и Бодоа. Логор је основан у јесен 1943. са 50 логораша који су радили на изградњи бункера и утврђења а после расформирања логора у јесен 1944. читава група је пребачена у логор на Поларном кругу.

• **Логор Lund**, основан је у селу Совик, близу логора Сандносјен, у јесен 1943. године, са 50 логораша из логора Ејзанд и Троле, а који су радили на изградњи бункера и утврђења. После расформирања логора, крајем октобра 1944, логораша су пребачени у логор на Поларном кругу.

• **Логор Nesna**, основан је близу логора Сандносјен, у јесен 1943. године, са 50 логораша из логора Ејзанд и Троле, који су радили на изградњи бункера и утврђења. Логор је расформиран октобра 1944, а логораша су пребачени у логор на Поларном кругу.

• **Логор Ylvingen**, основан је близу логора Сандносјен, у зиму 1943. године, а у њега је пребачено 50 логораша из логора Корген. Логораша су радили на изградњи бункера и утврђења. Логор је расформиран маја 1944, а логораша су пребачени у логор Сандносјен.

Неки логори су после завршеног посла укидани, а неки су расформирани.

Југословени су пребацивани и у друге логоре где су били Норвежани, Руси, Пољаци, као на пример у **логор Фалстат у средњој Норвешкој**. Кроз овај логор прошло је **98** Југословена (четири су побегла, пет преживела, а стрељано је 89). Априла 1943. године све логоре, од СС-јединица, које су повучене на Источни фронт, преузимају редовне јединице Вермахта.

⁸ Илић Никола, *Јужноморавци у немачким логорима у Норвешкој (1942-1945)*, Лесковачки зборник бр. 8, 1968. године, страна 248, 257.

Масовна убиства логораша

- У ноћи 16/17. јула 1942. године у логору Корген убијено је 39 логораша а у логору Озен - 20, због убиства једног стражара приликом бекства двојице интернираца.

- Јула 1942. године у логору Бајсфјорд стрељано је **278** логораша због отпора логораша који су се забаркадирали у баракама да не би дали СС-овцима да истерају одређене логораше на стрељање. Митраљеским рафалима решетали су бараке а онда су их полили бензином и запалили.

- Дана 29.11.1942. и 20.1.1943. године у логору Ботн за само два дана убијено је **150** логораша.

- Неколико стотина логораша убијено је у „игри штапова“ тј. стражари су бацали штап ван круга градилишта и терали их да иду по штап. Прећи линију значило је покушај бекства, а непослушност стражару кажњавала се смрћу. У сваком случају логораш би био убијен.

Појединачна убиства логораша

- У логору Корген црвеним масним шрафтама обележавали су ногавице логораша и тиме га проглашавали „партизанским генералом“. Он је радио најтеже послове и после неколико дан био је стрељан.

- Убиства на градилиштима су била скоро свакодневна.

- Логораше су често терали на купање у глечерском језеру.

- Стражари су терали логораше да раде и на -40 степени, по 10 сати дневно, а они су их смењивали на пола сата. Логораша су радили на тешким пословима у каменоломима, сечи шуме, изградњи утврђења, путева и железничких пруга.

- Стражари су вешали голе логораше за руке или ноге по неколико сати, док се напоље није могло изаћи због леда.

- Били су смештени по 40 до 50 у соби у дрвеним баракама.

Живот интернираца у логорима

Логораша су дневно добијали мало хране тј. за један дан добијали су 100-200 г хлеба, 3 г маргарина или мармеладе, увече порцију чорбе од кромпира, репе, кеља и купуса. Логораша су при-

ликом истовара бродова крали конзерве, кромпир, шећер, пиринач, чоколаде и друге намернице. У другој половини 1944. године стање са исхраном се поправило јер су савезници преко Црвеног крста три пута месечно логорашима слали пакете па су многи спасени од умирања од глади.

Логораша су успели да организују и илегалне политичке активе са задатком: организовати борбу против криминалаца и ликвидацију истих, престанак туче и злостављања унутар логора, правилну поделу хране, политички рад, штрајк, пружање самопомоћи, усмене новине, предавања са дискусијом, оркестре, рецитаторске групе, драмске секције и др.

У логору Поларни круг логораша су „издавали“ и илегални лист „Логорска зора“ у 15 примерака, а до краја рата изашло је осам бројева. У логору Ерландет издаван је лист „Напред из жица“.

Организовали су познати штрајк у логору **Ботн**, због отварања и недељења целих пакета Црвеног крста, када су немачки војници морали и да попусте пред њиховим захтевима. Пакети су дељени на једнаке делове, с тим да су болесни и изнемогли добијали више хране.

Описмењавали су неписмене преко аналфабетских течајева.

Живот у логору отежавали су и логораша сарадници стражара, који су добијали велике повластице од стражара за помоћ коју су им пружали као и колабористи који су више мучили логораше и од самих стражара. Сараднике стражара логораша су убијали па је један број прешао да ради и на страни логораша. По изјавама преживелих логораша, убијено је око 20 агената и колабораната, а на дан ослобођења у логору на Поларном кругу убијено је 12.

Табела 4. Број људи из Топлице у логорима у Норвешкој

Општина	Број логораша	Преживело	Страдало	Непознато
Прокупље	82	57	20	5
Мерошина	26	15	11	0
Житорађе	9	8	1	0
Блаце	6	6	0	0
Куршумлија	1	1	0	0
УКУПНО	124	87	32	5

Убијено је 32 логораша или 25,8%, а преживели су се вратили кући.

Војници Вермахта, тј. стражари, напустили су логоре након капитулације, 9. маја 1945. године. Логораша су након капитулације у напуштеним логорима Поларни круг, Ејзанд, Ротвол, Персаунет, сами формирали одреде, увели војну дисциплину, а у оба централна логора формирали су антифашистичка већа као највиша политичка тела логора.

Дана 17. 5. 1945. године норвешке власти су у Трондхајму организовале велику параду поводом свог националног празника, а уз норвешку војску учесници ове параде били су и одреди бивших интернираца са својим заставама.

До 30. 6. 1945. године интернирци из северне Норвешке били су окупљени у логору Поларни круг, када су отишли возом (међу њима је било и 700 Југословена).

Јуна месеца 1945. године дошло је до спајања оба логора па је формиран јединствени „одред бивших југословенских интернираца у Норвешкој“, који је био смештен у бившем логору немачке војске у Мелхаусу, недалеко од Трондхајма, где се скупило око 1.600 преживелих Југословена. Од јуна до 2. 8. 1945. године, у овом логору издаван је дневни лист „Рад у слободи“ и недељни часопис „Слободна зора“, држана су предавања, дискусије, курс из историје СКП и разне приредбе.

У петак 13. 7. 1945. године у Ротволу је одржан опроштајни концерт.

Дана 22. 7. 1945. године у највећој дворани града Трондхајма, у биоскопу „Центрум“, одржана је прва приредба бивших интернираца. Културна екипа са хором од 60 чланова и оркестром од 20 обишла је скоро сва места у средњој Норвешкој где су раније били логори, а где су тада приређивани јавни концерти.

Највећа свечаност била је приликом опроштаја у Мелхусу и Трондхајму 19. и 20. августа 1945. године. Тада се на стадиону у Трондхајму окупило око 7.000 људи, приликом одржавања фудбалске утакмице у којој је победио тим из Југославије. Након завршетка утакмице на стадиону су одржана атлетска такмичења.

Пред више хиљада грађана са железничке станице у Трондхајму, воз са бившим логорашима из Југославије, окићен зеленилом и заставом и сликом маршала Тита на челу локомотиве, отишао је *21. августа 1945. године из Норвешке преко Малмеа и Трелебурга.*

Резиме

Концентрациони логор Маутхаузен и нацистички логори широм Норвешке били су логори за политичке затворенике. Они нису били као Јасеновац, логори за уништење Срба. Уништење Срба требало је урадити у следећој фази. Усташе су ишле испред нациста у њиховом заједничком планираном задатку – уништење Срба. У овим логорима људи нису имали основно људско право, право на живот, а имали су само „право на рад“ и на смрт. Нацистички стражари у логорима имали су право да малтретирају, муче и убијају логораше. Када су логорашаи ушли у логор, више нису располагали својим животима, они су за нацисте били живи мртваца, који су требали да раде за „нови светски поредак фирера Адолфа Хитлера“, у коме постоје народи господари: немачки, италијански, јапански и можда још неки „који заслуже“, и народи поданици: Јевреји, Роми, Словени и други „који нису заслужили“. Против таквог светског поретка борили су се они које су затварали у ове логоре. Логорашаи су само требали да раде и да умру а да се на њих не утроши већа количина природних ресурса (хране и воде) јер „они то не заслужују“.

Из Топлице је у Маутхаузен послат 201 „непријатељ нациста“, од тога се у Топлицу, после ослобођења логора, 5. маја 1945. године, вратило 87 или 43,28%.

У нацистичке логоре широм Норвешке из Топлице је послато 124 „непријатеља нациста“, од тога се у Топлицу, после ослобођења логора, 9.5.1945. године, вратило 87 или 70,16%.

У ове политичке логоре укупно је послато 325 људи из Топлице, вратило се 174, а заувек је остало у Аустрији и Норвешкој 151 Топличана.

Најстарији Топличанин послат у логоре за политичке затворенике био је Лазар Арсенијевић из Придворице у 56. години, најмлађи Негослав Хаџи Тонић из Прокупља у својој 16. години живота, а оба су послата у логор Маутхаузен. Најстарији није преживео а најмлађи јесте.

У ове логоре интернирани су углавном млађи људи, јер они су се углавном и борили против њих, са оружјем у рукама, у шуми, одакле су нападали нацисте и њихове помагаче. Ту бунтовну младост требало је застрашити, пре коначног решења, па су послати из логора на Црвеном крсту у Нишу у ове логоре, као пример другима. Ипак, вратило се 174 Топличана, да о страхотама које су доживели

испричају својим потомцима, комшијама, пријатељима и судијама и да би они који су их послали и који су сарађивали са њима одговарали за те злочине. Помагати злочинце у чињењу злочина је злочин. После рата, Норвежани су, од 363 норвешка стражара, окривили само 47, а осуђено је 43, од тога пет на доживотну робију, 25 на принудни рад у просеку од 11,3 године, а 17 на принудни рад у просеку од 7,1 године. Један од норвешких стражара изјавио је на суду: „Ми смо их гледали као животиње, животиње у облику људи“.

Овај рад је скроман прилог антифашистичкој борби Топличана у Другом светском рату и дуг изгинулим интернирцима који су дали своје животе за слободан свет, свет без владавине нациста.

Библиографија

Извори:

- Збирка Народног музеја Топлице у Прокупљу, „Други светски рат у Топлици“
- Ђорђевић Радослав Балонче, необјављен рукопис „Пакао Маутхаузен 1944-1945. године - записи у концлогору Гузен два“, фасцикла Ћ 2
- Ђорђевић Радослав Балонче, необјављен рукопис „Дате изјаве о учествовању у рату 1941-45“, фасцикла Ћ 2
- Ђорђевић Радослав, „Изјава бившег логораша“, фасцикла Ћ 2
- „Логори у Норвешкој“, фасцикла Л 32
- „Логори Матхаузен“, фасцикла 42
- Миленковић Милоје, „Изјава бившег логораша“, фасцикла М 30
- Миловановић Живојин, „Изјава бившег логораша“, фасцикла М 79
- Ножица Бранко, необјављен рукопис „Концентрациони логор Црвени крст у Нишу“ (изјаве преживелих логораша са подручја Топлице), књига 35, Ниш 1971. године, фасцикла Л 36
- Пажин Бошко, „Изјава бившег логораша“, фасцикла П 1
- Радовановић Радована, „Изјава бившег логораша“, фасцикла Р 49
- Сеферовић Светислав, „Изјава бившег логораша“, фасцикла С 6
- Стевановић Милија, „Изјава бившег логораша“, фасцикла С 8
- Дневник одреда бивших југословенских партизана-заробљеника у Норвешкој, „Рад у слободи“ бр. 105-108 од јуна до 28. августа 1945. године, издат у Лубеку (Lubeck)

Лист организације активиста Југословена у Шведској „Активиста“, бр. 1 и 8 од 10. 6. и 16. 8. 1945. године
„Информациони лист“ Удружења Југословена у Шведској „Слободна Југославија“, бр. 8, издат у Упсали 16. 8. 1944. године

Литература:

Ашковић Милорад, Маринковић Благоје, Петровић Љубомир, *У логорима у северној Норвешкој*, Српска књижевна задруга, Београд 1979.

Поповић Х. Драгољуб, *Од Топлице до пакла нацистичког концентрационог логора Маутхаузен*, Графикс Прокупље 2001. године
Миловановић Мирослав, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Ниш, јул 1981. година
Југославија-Норвешка, Југословенско-норвешко друштво, БИГЗ Београд 1974. године

Каталози:

Милентијевић Зоран, *Интернирци југоисточне Србије у Норвешкој*, Народни музеј Ниш, каталог изложбе

Зборници:

Илић Никола, *Јужноморавци у немачким логорима у Норвешкој (1942-1945)*, Лесковачки зборник бр. 8 од 1968. године, страна 243-258

Новине и часописи:

П. М. и Д. С., *Учесник оба светска рата*, Топличке новине од 13. 11. 1998. године

Summary**Concentration Camps in Austria and Norway in World War Two (with Additional Information on Prisoners from the Region of Toplica)**

This text describes the nazi concentration camps in Norway and the Mathausen concentration camp in Austria, as well as the internment and deaths of prisoners. For the first time, we are bringing forward new statistical data on victims from the region of Toplica who lost their lives in these camps. Special attention is given to the fact that the prisoners were not only executed, but also served for production of surplus value through forced labor. This text is based for the most part on primary sources, including unpublished memories and documents held by the Peoples' Museum of Toplica in Prokuplje. We also used data from newspaper articles and books published three decades ago.